

De kerk: een blijvende bron van sociaal kapitaal?

Het effect van secularisatie en onderwijsexpansie op niet-religieus vrijwilligerswerk in Nederland tussen 1988 en 2006

*Paul Vermeer, Peer Scheepers & Manfred te Grotenhuis**

Summary

During the last three decades church membership and church attendance have dropped significantly in the Netherlands. Over this period, however, the proportion of the Dutch population volunteering for a non-religious organization decreased at a much slower pace. A rather paradoxical situation given the strong association between religious involvement and volunteering. In this article we try to account for this apparent paradox by addressing the following question: Why has massive and ongoing religious disaffiliation in the Netherlands not resulted in a similar drop of the relative number of volunteers in non-religious voluntary associations? In view of this question, we propose that the negative effect of secularization on volunteering has been counteracted by a positive effect of educational expansion. We test this hypothesis with the help of longitudinal data by looking for possible changes in the behavior of specific groups, i.e. church members and higher educated people volunteering more, and for changes in the composition of the population, i.e. an increase in higher educated volunteers compensates for the loss of volunteering church members. Our findings indeed show, that secularization results in a drop of the relative number of volunteers and that this negative effect is counteracted by a positive effect of educational expansion. However, our findings also show that the opposite effects of secularization and educational expansion on non-religious volunteering are weak, since both church members and higher educated gradually volunteer less over time.

* Paul Vermeer is universitair docent empirische religiewetenschappen aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Peer Scheepers en Manfred te Grotenhuis zijn respectievelijk hoogleraar methoden en technieken en universitair docent kwantitatieve analysetechnieken aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen, sectie sociologie, van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Inleiding

Het verrichten van vrijwilligerswerk wordt over het algemeen gezien als een belangrijk aspect van de maatschappelijke betrokkenheid van mensen. Het toont iemands zorg voor het algemeen belang en het draagt in belangrijke mate bij aan de sociale cohesie binnen de samenleving, net zoals dat spreekt uit het verlenen van hulp aan een familielid, aan een buurman of –vrouw of uit het doneren van geld ten behoeve van goede doelen. Maar welke mensen verrichten dan vrijwilligerswerk? Sociale wetenschappers hebben deze vraag veelvuldig gesteld en hebben gewezen op verschillende factoren die van invloed zijn op de vraag of iemand wel of niet vrijwilligerswerk verricht.¹ Ofschoon de factoren waar wetenschappers op wijzen zeer divers zijn, springt één factor er steeds weer uit: religieuze betrokkenheid. Onderzoek in verschillende landen heeft keer op keer aangetoond, dat religieuze betrokkenheid een van de belangrijkste factoren is die bepaalt of mensen wel of niet vrijwilligerswerk verrichten. Dit is bijvoorbeeld aangetoond voor de Verenigde Staten (Jackson et al. 1995; Putnam 2000; Putnam & Campbell 2010), voor Canada (Berger 2006; Perks & Haan 2011) en ook voor verschillende Europese en niet-Europese landen (Reitsma 2007; Ruiters & De Graaf 2006). Ook in Nederland is deze samenhang tussen religieuze betrokkenheid en vrijwilligerswerk gevonden (De Hart 1999) en is deze in de loop der jaren zelfs sterker geworden (Van Ingen & Dekker 2010).

Toch is hier iets vreemds aan de hand. Nederland wordt al enkele decennia gekenmerkt door een voortgaand proces van secularisatie (Becker & De Hart 2006; Bernts et al. 2007), waardoor het percentage van de bevolking van 18 jaar en ouder dat minimaal een keer per maand een kerkdienst bezoekt vanaf omstreeks 1970 sterk is gaan dalen tot 19 procent in 2008 (CBS 2009). Gezien de sterke samenhang tussen religieuze betrokkenheid en vrijwilligerswerk, zou men dus verwachten dat in deze periode ook het aantal vrijwilligers sterk is gedaald. Maar dit is niet het geval. Zo laten Dekker en Van den Broek (2005) zien, dat het aantal vrijwilligers in Nederland tussen 1981 en 2000 integendeel juist is gestegen. Enkel zeer recente studies laten zien, dat het aantal vrijwilligers in Nederland na de eeuwwisseling nog enige jaren stabiel blijft om pas vanaf 2008 licht te dalen (zie Schuyt et al. 2011); een lichte daling die geen gelijke tred houdt met de daling van religieuze betrokkenheid, waardoor hier dus sprake is van een zekere paradox. Ondanks het feit dat de samenhang tussen religieuze betrokkenheid en vrijwilligerswerk onverminderd sterk is, leidt de daling in religieuze betrokkenheid niet tot een gelijke daling van het aantal vrijwilligers.

In deze studie zoeken we nu naar een verklaring voor deze paradox. Daar toe luidt onze onderzoeksvraag: *Waarom heeft de voortdurende daling van de kerkelijke betrokkenheid onder de Nederlandse bevolking gedurende de laatste drie decennia vooralsnog niet geleid tot een evenredige daling van het relatieve aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties?* Met het oog op de onderzoeksvraag gaan we in deze studie vooral na of opleiding wellicht een factor, naast religieuze betrokkenheid, is geworden. In Nederland is onderwijsexpansie een parallel proces naast secularisatie. Gedurende de tijd dat het kerkbezoek in Nederland steeds verder afnam, nam het gemiddeld opleidingsniveau van de bevolking toe (Herweijer 2010a). En omdat individueel opleidingsniveau ook een belangrijke factor is die het verrichten van vrijwilligerswerk stimuleert (Gesthuizen 2006; Gesthuizen et al. 2008; Gesthuizen & Scheepers 2012), is het niet ondenkbaar dat het negatieve effect van secularisatie als het ware wordt gecompenseerd door een positief effect van onderwijsexpansie. Dit zou dan verklaren waarom de daling van het aantal vrijwilligers geen gelijke tred houdt met de daling van het aantal kerkgangers.

Om na te gaan of er daadwerkelijk sprake is van een compenserend effect van onderwijsexpansie teneinde de bovenstaande onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, maken we gebruik van longitudinale gegevens omtrent vrijwilligerswerk, religieuze betrokkenheid (kerkgang) en opleiding in Nederland die tussen 1988 en 2006 verzameld zijn. Tevens willen we hierbij benadrukken dat we ons enkel richten op vrijwilligerswerk in niet-religieuze organisaties, omdat, zoals reeds bekend (zie Reitsma 2007), de samenhang tussen religieuze betrokkenheid en religieus vrijwilligerswerk uiteraard zeer sterk is. Daar komt nog bij dat opleidingsexpansie ook een sterk seculariserend effect heeft (De Graaf & Te Grotenhuis 2008), waardoor het onwaarschijnlijk is dat opleidingsexpansie positief uitwerkt op het aantal vrijwilligers in religieuze organisaties. Het is daarom enkel zinvol om voor niet-religieus vrijwilligerswerk na te gaan of er daadwerkelijk sprake is van tegengestelde effecten van secularisatie en onderwijsexpansie.

Theoretisch kader en hypothesen

Veranderingen in de tijd met betrekking tot sociale activiteiten zoals het verrichten van vrijwilligerswerk kunnen twee oorzaken hebben. Dit kan het gevolg zijn van veranderingen in het gedrag van specifieke bevolkingsgroepen of van veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Beide oorzaken zullen we hieronder nader beschouwen in relatie tot secularisatie en

onderwijsexpansie in Nederland. Hierbij formuleren we tevens vier hypothesen die we in onze studie zullen toetsen.

Veranderingen in het gedrag van specifieke bevolkingsgroepen: secularisatie

Het feit dat de lichte daling van het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties geen gelijke tred houdt met de sterke daling van het aantal kerkgangers, kan het gevolg zijn van een grotere betrokkenheid bij vrijwilligerswerk van een kleinere groep kerkgangers. Er is dan sprake van een verandering in het gedrag van een specifieke Nederlandse bevolkingsgroep: kerkgangers die in de loop der tijd juist meer vrijwilligerswerk zijn gaan verrichten.

Vanuit het perspectief van secularisatie lijkt een dergelijke gedragsverandering wellicht een vreemd verschijnsel, maar men kan ook redeneren dat dit juist een typisch gevolg van secularisatie is. Zo betoogt Bruce (2003), dat religieuze gemeenschappen enkel kunnen overleven in een seculiere omgeving door hechte gemeenschappen te worden van gelijkgestemde en toegewijde gelovigen. Dergelijke gemeenschappen vertonen dan een zekere mate van striktheid, waarbij van de leden wordt verwacht dat ze zich committeren aan specifieke geloofs- en gedragsregels, bekeringsdrang vertonen en hun geloofsovertuiging publiekelijk tonen (Kelley 1972). Ook in Nederland zijn er aanwijzingen te vinden dat bestaande geloofsgemeenschappen inderdaad 'strikter' worden. Zo blijkt uit de studie van Becker en De Hart (2006) naar religieuze ontwikkelingen in Nederland, dat kerkgangers geboren na 1960 aanmerkelijk orthodoxer zijn dan oudere cohorten kerkgangers. Een verband tussen kerkgang en orthodoxie dat ook weer blijkt uit de panelstudie van Vermeer en Janssen (2011) naar de samenhang van kerkelijke betrokkenheid en persoonlijk geloof onder veertigjarige Nederlanders: veertigers die vanaf hun jeugd trouwe kerkgangers zijn gebleven zijn ook de meest orthodoxe gelovigen. Dergelijke voorbeelden laten zien dat in de hedendaagse seculiere Nederlandse samenleving religieuze gemeenschappen niet alleen kleiner worden, maar ook hechter en homogener. Natuurlijk houdt dit niet noodzakelijk in, dat kerkgangers dan ook meer vrijwilligerswerk gaan verrichten, laat staan dat ze actiever worden in niet-religieuze organisaties. Toch is het niet ondenkbaar dat kerkgangers in een meer seculiere samenleving, juist omdat ze nu lid zijn van meer hechte religieuze gemeenschappen, ook een grotere sociale druk ervaren om vrijwilligerswerk te verrichten voor de eigen religieuze gemeenschap; en dit vergroot dan weer de kans dat hun vrijwillige inzet voor de eigen gemeenschap overgaat in een vrijwillige inzet voor niet-religieuze organisaties. Dit effect is precies zo gevonden door Ruiters en De Graaf (2006) in hun cross-nationale studie naar de samenhang tussen religie en vrijwilligerswerk:

in seculiere samenlevingen zijn kerkgangers meer actief in zowel religieus als in niet-religieus vrijwilligerswerk. Deze redenering resulteert nu in onze eerste hypothese: *Door de tijd neemt de kans toe dat kerkgangers vrijwilligerswerk gaan verrichten voor niet-religieuze organisaties* (H1). Kortom, het negatieve effect van secularisatie op het relatieve aantal vrijwilligers in Nederland (zie hieronder H3), wordt gecompenseerd door een grotere vrijwillige inzet onder resterende kerkgangers.

Veranderingen in het gedrag van specifieke bevolkingsgroepen: onderwijsexpansie

Net als kerkgangers verrichten hoog opgeleiden vaak vrijwilligerswerk en net als kerkgangers kunnen ook zij door de tijd actiever worden als vrijwilliger. Dit kan allereerst worden verklaard met behulp van netwerk-theoretische overwegingen (Bekkers 2004). Hoger opgeleiden gaan doorgaans om met andere hoger opgeleiden en maken zo deel uit van sociale netwerken van gelijkgestemden. Zo zijn hoger opgeleiden doorgaans meer maatschappelijk betrokken dan lager opgeleiden en verrichten zij, zoals gezegd, ook vaker vrijwilligerswerk. In de sociale netwerken waarvan hoger opgeleiden deel uit maken, wordt het verrichten van vrijwilligerswerk eerder als een sociale norm gezien, waardoor hoger opgeleiden ook meer verzoeken zullen krijgen om daadwerkelijk vrijwilligerswerk te gaan verrichten (Gesthuizen et al. 2008; Van Ingen & Dekker 2010). Daarnaast kunnen hoger opgeleiden ook meer vrijwilligerswerk gaan verrichten, omdat hun dat persoonlijk voordeel oplevert. Het verrichten van vrijwilligerswerk kan bijvoorbeeld een bevestiging zijn van de sociale status van een persoon (Gesthuizen et al. 2008). Dit laatste aspect is ondermeer benadrukt door Smith (1994), die hiervoor verwijst naar het dominante status model. Dit model houdt in dat de kans dat men participeert in vrijwilligersorganisaties toeneemt, naarmate men een meer dominante positie inneemt in de maatschappij, zoals het hebben van een beroep met sociaal aanzien, het hebben van een hoog inkomen of het hebben voltooid van een hogere opleiding, omdat vrijwilligerswerk deze sociale status bevestigt en bijdraagt aan sociaal prestige. We voegen deze verklaringen nu samen tot de volgende hypothese: *Door de tijd neemt de kans toe dat hoger opgeleiden vrijwilligerswerk gaan verrichten voor niet-religieuze organisaties* (H2). Kortom, het negatieve effect van secularisatie op het relatieve aantal vrijwilligers in Nederland (zie H3), wordt gecompenseerd door een grotere vrijwillige inzet onder hoger opgeleiden.

Veranderingen in de samenstelling van de bevolking: secularisatie

In de inleiding hebben we al gewezen op het feit dat de Nederlandse samenleving diepgaand is gesecculariseerd. Hierdoor is het aantal kerkgangers onder de Nederlanders de afgelopen decennia gedaald en de samenstelling van de Nederlandse bevolking dus veranderd. Ook deze ontwikkeling kan gevolgen hebben voor het aantal vrijwilligers in Nederland. Ter verduidelijking wijzen we eerst op de verschillende dimensies van religieuze betrokkenheid.

Volgens Glock en Stark (1965) heeft religieuze betrokkenheid niet enkel betrekking op het onderschrijven van bepaalde geloofsvoorstellingen, maar religieuze betrokkenheid verwijst ook naar het hebben van religieuze ervaringen, naar het deelnemen aan rituelen, naar het bekend zijn met specifieke inhouden van een religieuze traditie en naar het vertonen van gewenst moreel gedrag. Onderzoek heeft echter aangetoond dat niet al deze dimensies van religieuze betrokkenheid in gelijke mate van belang zijn voor het verrichten van vrijwilligerswerk. Integendeel, het deelnemen aan gemeenschappelijke rituelen, en dan met name kerkgang, is een veel sterkere voorspeller voor vrijwilligerswerk dan meer individuele aspecten van religieuze betrokkenheid, zoals persoonlijk geloof of het hebben van religieuze ervaringen. In Nederland is dit bijvoorbeeld duidelijk aangetoond door Bekkers en Schuyt (2008) en Van Tienen et al. (2011). Waarom gemeenschappelijke of collectieve dimensies van religieuze betrokkenheid sterkere voorspellers zijn voor het verrichten van vrijwilligerswerk kan ook weer worden verklaard met behulp van netwerk-theoretische overwegingen (Bekkers 2004; Ruiter & De Graaf, 2006). Wat vooral van belang is, is dat religie mensen samenbrengt in hechte sociale verbanden waarbinnen het verrichten van vrijwilligerswerk een sociale norm is waarvan vooral religieuze mensen het idee hebben dat ze aan die norm moeten voldoen; een verklaring die wordt ondersteund door internationaal onderzoek waaruit blijkt dat het effect van kerkgang op vrijwilligerswerk afneemt zodra er gecontroleerd wordt voor participatie in kerkelijke, sociale netwerken (zie bijvoorbeeld Becker & Dhingra 2001; Jackson et al. 1995; Park & Smith 2000). De kracht van religie lijkt dus vooral te zijn, dat religie mensen samenbrengt in lokale gemeenschappen die onderlinge verbondenheid bevorderen en die mensen aanzetten om vrijwilligerswerk te verrichten ten dienste van de medemens. Individueel geloof is hier minder van belang, ook al kan het wel zo zijn dat sociale relaties binnen religieuze gemeenschappen meer 'moreel geladen' zijn, zoals bijvoorbeeld Putnam en Campbell (2010, 477) vermoeden. Op basis van deze relatie tussen kerkgang en vrijwilligerswerk luidt onze derde hypothese: *Een daling van het aantal kerkgangers door de tijd zorgt voor een lager aantal mensen dat vrijwilligerswerk verricht voor niet-*

religieuze organisaties (H3). Kortom, door een daling van het aantal kerkgangers in Nederland neemt ook het aantal potentiële vrijwilligers af.

Veranderingen in de samenstelling van de bevolking: onderwijsexpansie

De afgelopen decennia is de samenstelling van de Nederlandse bevolking niet alleen veranderd door een proces van secularisering, maar ook door een voortgaande onderwijsexpansie (Gesthuizen et al. 2008). Dit heeft geleid tot een stijging van het aantal hoger opgeleiden in Nederland, hetgeen ook weer gevolgen kan hebben voor het aantal vrijwilligers.

We kunnen verschillende redenen aangeven waarom een hogere opleiding de kans vergroot dat mensen vrijwilligerswerk gaan verrichten. Allereerst leidt een langere deelname aan het onderwijssysteem tot het internaliseren van meer pro-sociale normen. Deze opvatting sluit aan bij de klassieke visie van Durkheim op de functie van onderwijs. Volgens Durkheim (1984 [1925]) is de mens in wezen egoïstisch en daarom is de primaire taak van opvoeding en vooral ook onderwijs om de mens te vormen tot een sociaal wezen dat gemeenschappelijke belangen boven individuele belangen stelt. Een visie op de functie van onderwijs die vandaag de dag nog steeds geldt (Hurrelmann 2002). Maar onderwijs bevordert niet alleen de internalisering van pro-sociale normen, het zorgt er ook voor dat mensen belangrijke cognitieve competenties verwerven, zoals spreek-, lees- en schrijfvaardigheid, die noodzakelijk zijn voor het kunnen verrichten van vrijwilligerswerk. Het is dan ook geen toeval, dat het effect van opleiding op vrijwilligerswerk grotendeels verklaard wordt door dit soort cognitieve competenties (Gesthuizen & Scheepers 2012). Een andere maar verwante factor is cognitieve vaardigheid. Hoger opgeleiden hebben hogere cognitieve vaardigheden en kunnen daardoor de samenleving vanuit een abstracter perspectief waarnemen, waardoor zij zich ook meer bewust zijn van de problemen en noden van mensen die verder van hen afstaan. Dit verklaart niet alleen waarom hoger opgeleiden bijvoorbeeld naar verhouding meer geld doneren (Wiepking & Maas 2009), maar ook waarom zij vaker vrijwilligerswerk verrichten. Daarom luidt onze vierde en laatste hypothese: *De toename van het aantal hoger opgeleiden door de tijd zorgt voor een stijging van het aantal mensen dat vrijwilligerswerk verricht voor niet-religieuze organisaties* (H4). Kortom, door een toename van het aantal hoger opgeleiden in Nederland neemt ook het aantal personen toe met een voor vrijwilligerswerk belangrijke sociale oriëntatie en de benodigde cognitieve competenties en vaardigheden.

In deze studie toetsen we aldus vier hypothesen met betrekking tot verschillende en deels tegengestelde effecten van secularisatie en onderwijs-expansie op het relatieve aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties. Deze vier hypothesen worden weergegeven in figuur 1.

Methodische aspecten

Data

Voor het toetsen van bovenstaande hypothesen maken we gebruik van gegevens van het langlopend onderzoek 'Culturele Veranderingen in Nederland' (CV) dat door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) wordt uitgevoerd. Doel van dit onderzoek is het peilen van veranderingen door de tijd in de meningen van Nederlanders over samenleving en cultuur. Sinds 1975 wordt daartoe jaarlijks, en vanaf 1999 tweejaarlijks, een gecombineerde mondelinge en schriftelijke enquête gehouden onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking vanaf 16 jaar en ouder. Per enquête is het aantal respondenten ongeveer 2000. Vergelijkbare vragen voor wat betreft de betrokkenheid van Nederlanders bij niet-religieus vrijwilligerswerk zijn gesteld in de jaren 1988, 1989, 1996, 1998, 2004 en 2006.

Voor de onderhavige studie hebben we de gegevens van deze jaren samengevoegd tot een databestand dat na uitsluiting van ontbrekende gegevens 11.598 respondenten bevat.

Figuur 1 Hypothesen ter verklaring van het relatieve aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties in Nederland

Afhankelijke variabele

De betrokkenheid van respondenten bij niet-religieus vrijwilligerswerk is tijdens voornoemde jaren gemeten door respondenten een lijst met organisaties voor te leggen en hen te vragen om per organisatie aan te geven of ze wel/niet voor deze organisatie als vrijwilliger actief zijn. Helaas gebeurde dat niet in ieder jaar op exact dezelfde wijze. Zo varieert allereerst het aantal organisaties van 4 in 1998 tot 14 in 1988 en 1989. Wel maakten religieuze organisaties steeds deel uit van de lijst, zodat het voor ieder jaar toch mogelijk was om het voor onze studie belangrijke onderscheid te maken tussen religieuze en niet-religieuze vrijwilligers. Niet-religieuze vrijwilligers zijn dan al die respondenten die aangeven voor een niet-religieuze organisatie actief te zijn. Een tweede afwijking betreft de vraagstelling in 1998. In dat jaar is eenmalig gevraagd of respondenten in de afgelopen twaalf maanden voor deze organisaties vrijwilligerswerk hebben verricht en is niet gevraagd, zoals in de andere jaren, of ze ten tijde van het afnemen van de vragenlijst nog vrijwilligerswerk deden. Zoals verderop zal blijken, leidt deze afwijkende vraagstelling tot een iets hoger percentage niet-religieuze vrijwilligers in 1998. Desalniettemin hebben we de gegevens van 1998 toch meegenomen in onze studie, omdat de vraagstelling niet fundamenteel afwijkt van de andere jaren waardoor we ook voor 1998 een goed onderscheid konden maken tussen vrijwilligerswerk voor religieuze en niet-religieuze organisaties. Daarnaast zijn de opgestelde hypothesen ook toepasbaar op deze iets gewijzigde vraag naar vrijwilligerswerk.

Onafhankelijke variabelen

Kerkgang is tijdens alle jaren gemeten met behulp van de volgende vraag: "Hoe vaak gaat u de laatste tijd (b.v. het laatste half jaar) naar de kerk?" Hierbij kon men kiezen uit de volgende antwoordcategorieën: 'eens per week of vaker', 'eenmaal per twee weken', 'eenmaal per maand', 'minder dan eenmaal per maand', 'nooit' en 'weet niet'. De categorieën 'nooit' en 'weet niet' hebben we samengevoegd tot 'nooit'. Nederlanders die minstens een maal per twee weken naar de kerk gaan beschouwen we in deze studie als regelmatige kerkgangers.

Opleiding is gemeten met behulp van de vraag: "Wat is uw hoogst voltooide opleiding?" door de jaren zijn de antwoordcategorieën verschillende malen gewijzigd. We hebben deze verschillende antwoordcategorieën gehercodeerd tot: 'Lagere school', 'LBO', 'MAVO', 'MBO', 'HAVO – VWO – HBO', 'universiteit'. Nederlanders met minimaal een HAVO-diploma rekenen we in deze studie dan tot de hoger opgeleiden.

Controle variabelen

Tenslotte hebben we gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en burgerlijke staat; i.c. variabelen waarvan bekend is dat ze samenhangen met vrijwilligerswerk. Met betrekking tot burgerlijke staat hebben we de volgende categorieën onderscheiden: ‘getrouwd’, ‘gescheiden’, weduwe/weduwenaar’ en ‘ongetrouwd, nimmer getrouwd geweest’.

De beschrijvende statistieken van deze variabelen worden weergegeven in tabel 1.

Tabel 1 Beschrijvende statistieken

Variabelen	Min	Max	Gem.	StDev
Niet-religieus vrijwilliger	.00	1.00	.45	.50
Kerkgang				
1 x per week	.00	1.00	.13	.34
Tweewekelijks	.00	1.00	.05	.21
1 x per maand	.00	1.00	.06	.24
< 1 x per maand	.00	1.00	.19	.39
Nooit	.00	1.00	.57	.50
Opleiding				
Lagere school	.00	1.00	.08	.27
LBO	.00	1.00	.24	.43
MAVO	.00	1.00	.12	.32
MBO	.00	1.00	.21	.41
HAVO-VWO-HBO	.00	1.00	.23	.43
Universiteit	.00	1.00	.12	.33
Man	.00	1.00	.47	.50
Leeftijd	18	74	43.66	14.87
Burgerlijke staat				
Getrouwd	.00	1.00	.59	.49
Gescheiden	.00	1.00	.08	.27
Weduwe/naar	.00	1.00	.05	.23
Ongetrouwd	.00	1.00	.27	.45

Bron: SCP, CV88, CV89, CV96, CV98, CV04 en CV06.

N = 11.598

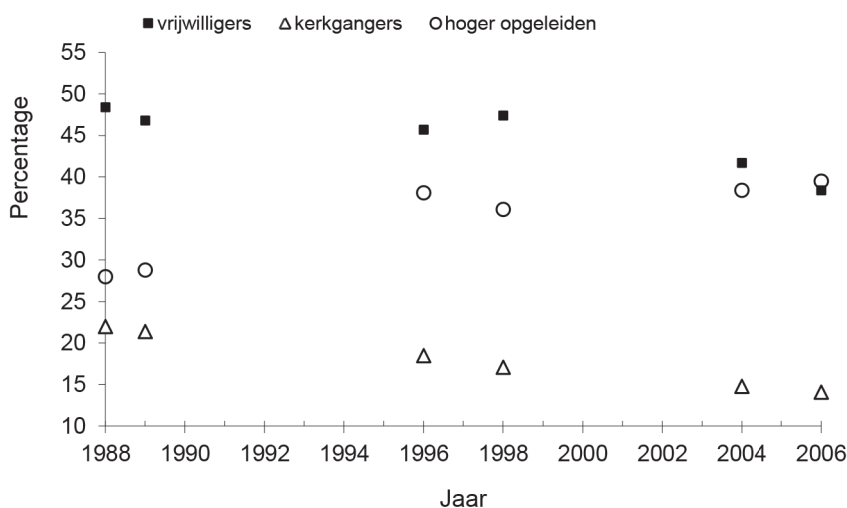
Resultaten

Om de bovenstaande hypothesen te toetsen en onze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, zetten we drie stappen. Allereerst bekijken we de ontwikkelingen tussen 1988 en 2006 met betrekking tot het percentage vrijwilligers in niet-religieuze organisaties, het percentage kerkgangers en het percentage hoger opgeleiden. Dit geeft niet alleen inzicht in het verdere verloop van het secularisatieproces en het proces van onderwijsexpansie, maar laat ook zien in hoeverre het aandeel van de Nederlandse bevolking dat als vrijwilliger actief is in niet-religieuze organisaties gedurende deze periode stabiel is gebleven. Vervolgens toetsen we hypothesen 1 en 2 door na te gaan in hoeverre het relatieve aantal vrijwilligers onder kerkgangers en hoger opgeleiden tussen 1988 en 2006 is toe- dan wel afgenomen. Als derde stap voeren we tenslotte een simulatie uit en gaan we na wat het percentage niet-religieuze vrijwilligers zou zijn in de periode 1988-2006 als er sinds 1988 geen veranderingen zouden zijn opgetreden in het aantal kerkgangers en het aantal hoger opgeleiden. Op deze wijze simuleren we dat de samenstelling of compositie van de Nederlandse bevolking naar kerkgang en opleidingsniveau niet is gewijzigd sinds 1988 en kunnen we hypothesen 3 en 4 toetsen.

Trends in de percentages niet-religieuze vrijwilligers, kerkgangers en hoger opgeleiden

Figuur 2 laat duidelijk zien dat er tussen 1988 en 2006 zowel sprake is van een voortgaande secularisatie als van een voortgaande onderwijsexpansie. In 1988 ging nog 22 procent van de Nederlandse bevolking regelmatig, dat wil dus zeggen minstens een maal per twee weken, naar de kerk, maar in 2006 was dit percentage gedaald tot 14. Daarentegen steeg het percentage hoger opgeleiden. In 1988 had 28 procent van de Nederlanders minimaal een HAVO-diploma en in 2006 was dit percentage gestegen tot 39,5. Tenslotte blijkt uit deze gegevens van het SCP dat tussen 1988 en 2006 het percentage van de Nederlandse bevolking dat zegt actief te zijn voor een niet-religieuze organisatie licht is gedaald. Tussen 1988 en 1998 is dit percentage met respectievelijk 48,4 en 47,4 nog redelijk stabiel om na 1998 te dalen tot 38,4 in 2006. Dit lijkt af te wijken van de resultaten van ander onderzoek waaruit blijkt dat de daling van het aantal vrijwilligers in Nederland pas enkele jaren later inzet (zie bijvoorbeeld Schuyt et al. 2011). Toch hoeven deze resultaten niet met elkaar in tegenspraak te zijn, omdat we bij gebrek aan gegevens tussen 1998 en 2004 niet preciezer kunnen zeggen wanneer de daling is ingezet.

Figuur2 Het percentage vrijwilligers in niet-religieuze organisaties (■), het percentage kerkgangers dat minstens een maal per twee weken naar de kerk gaat (Δ) en het percentage hoger opgeleiden met minimaal een HAVO-diploma (○) tussen 1988 en 2006. Bron: SCP, CV88, CV89, CV96, CV98, CV04 en CV06.

Kerkse en hoger opgeleide niet-religieuze vrijwilligers tussen 1988 en 2006

Zoals we in onze theoretische paragraaf hebben uitgelegd, kunnen ontwikkelingen in de betrokkenheid van Nederlanders bij niet-religieus vrijwilligerswerk zowel het gevolg zijn van veranderingen in het gedrag van specifieke bevolkingsgroepen als van veranderingen in de samenstelling van de bevolking. We kijken eerst naar mogelijke gedragsveranderingen en gaan na of regelmatige kerkgangers en hoger opgeleiden door de tijd meer dan wel minder niet-religieus vrijwilligerswerk zijn gaan doen. Tevens gaan we daarbij na of zich soortgelijke gedragsveranderingen ook hebben voorgedaan onder niet-kerkelijken en lager opgeleiden. Daartoe verstaan we onder niet-kerkelijken die Nederlanders die aangeven nooit een kerkdienst te bezoeken en Nederlanders met ten hoogste een LBO-diploma beschouwen we als lager opgeleid.

Zoals uit tabel 2 blijkt, zijn alle groepen minder vrijwilligerswerk gaan doen. Er lijkt dus sprake te zijn van een algemene trend naar minder vrijwillige inzet. Wel zijn er verschillen tussen de groepen. Onder niet-kerkelijken neemt het percentage vrijwilligers gestaag af, maar onder kerkgangers is het tot en

met 1998 inderdaad zo dat een daling van het aantal kerkgangers gepaard gaat met een grotere vrijwillige inzet van de overgebleven regelmatige kerkgangers. Na 1998 verandert dit echter en gaat een daling van het aantal kerkgangers eveneens gepaard met een daling van het aantal kerkse vrijwilligers in niet-religieuze organisaties. Hypothese 1, die bij een voortgaande secularisatie een grotere vrijwillige inzet van kerkgangers in niet-religieuze organisaties voorspelt, wordt door deze bevindingen dus niet ondersteund. Dit geldt ook voor hypothese 2. Deze hypothese voorspelt dat de groei van het aantal hoger opgeleiden als gevolg van de onderwijsexpansie in Nederland ook leidt tot een groei van het aantal vrijwilligers onder deze hoger opgeleiden. Het percentage hoger opgeleiden dat vrijwilligerswerk verricht is door de tijd echter gestaag afgenomen ook al blijft dit percentage voor ieder jaar substantieel hoger dan het percentage lager opgeleiden dat vrijwilligerswerk verricht. Ook hypothese 2 dient daarom verworpen te worden.

Tabel 2 Niet-kerkelijke, kerkse, lager en hoger opgeleide vrijwilligers voor niet-religieuze organisaties tussen 1988 en 2006 (%)

	1988	1989	1996	1998	2004	2006
Niet kerkelijken	43	42	40	40	38	34
Regelmatige kerkgangers	55	54	56	63	52	50
Lager opgeleiden	40	37	30	38	33	28
Hoger opgeleiden	54	54	51	51	44	43

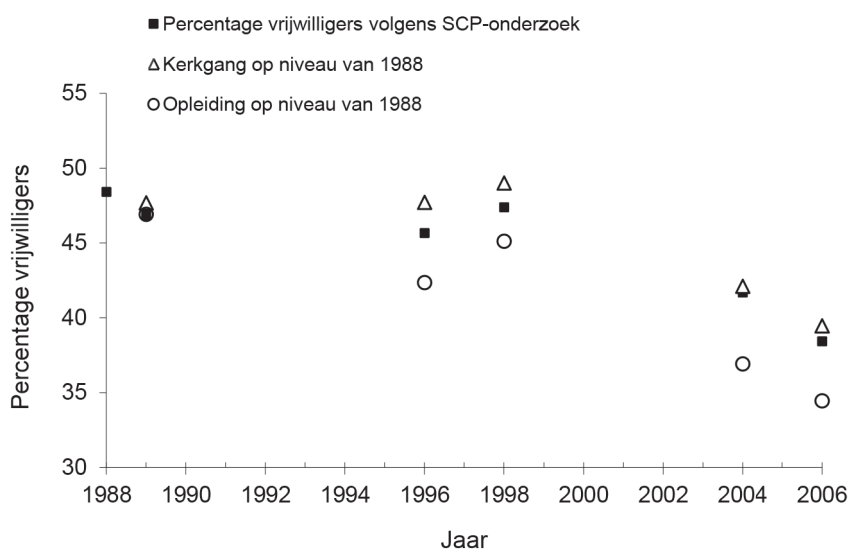
Bron: SCP, CV88, CV89, CV96, CV98, CV04 en CV06.

Simulaties

Ontwikkelingen in de betrokkenheid bij niet-religieus vrijwilligerswerk kunnen ook veroorzaakt worden door veranderingen in de samenstelling of compositie van de Nederlandse bevolking. Hierop hebben hypothesen 3 en 4 betrekking. Hypothese 3 stelt dat een daling van het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties vooral wordt veroorzaakt door een daling van het aantal regelmatige kerkgangers in de bevolking, terwijl hypothese 4 stelt dat een toename van het aantal hoger opgeleiden in de bevolking juist leidt tot een stijging van het aantal vrijwilligers. Teneinde deze hypothesen te toetsen maken we gebruik van een simulatietechniek. Deze techniek, die ook bekend staat als 'purging' (Te Grotenhuis et al. 2004), maakt het mogelijk om na te gaan wat de specifieke bijdrage is van respectievelijk secularisatie en onderwijsexpansie aan de ontwikkeling van het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties. Om zo de bijdrage van secularisatie te berekenen, wordt gesimuleerd dat het kerkbezoek tussen 1988 en 2006 constant bleef,

maar dat de onderwijsexpansie wel voortschreed. En voor het berekenen van de bijdrage van onderwijsexpansie wordt dan gesimuleerd dat het aantal hoger opgeleiden tussen 1988 en 2006 gelijk bleef, terwijl het secularisatieproces wel voortschreed. De resultaten van beide simulaties, waarbij we tevens hebben gecontroleerd voor de effecten van geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, worden getoond in figuur 3.

Figuur 3 Het geobserveerde percentage vrijwilligers volgens het SCP (■), het percentage als er geen verdere daling van kerkbezoek zou hebben plaatsgevonden sinds 1988 (Δ) en het percentage vrijwilligers als er geen onderwijsexpansie sinds 1988 zou zijn geweest (○). Simulaties onder controle van geslacht, leeftijd en burgerlijke staat. Bron: SCP, CV88, CV89, CV96, CV98, CV04 en CV06.

Uit figuur 3 komt duidelijk naar voren dat de effecten onze verwachtingen bevestigen, maar wel zwak zijn. Secularisatie lijkt inderdaad gepaard te gaan met minder niet-religieus vrijwilligerswerk. Dat wil zeggen, als het aantal regelmatige kerkgangers vanaf 1988 niet zou zijn gedaald, dan zou het percentage vrijwilligers in niet-religieuze organisaties in 1989, 1996, 1998, 2004 en 2006 respectievelijk 0,9, 2,0, 1,6, 0,4 en 1,1 procent hoger zijn. Omgekeerd zorgt de onderwijsexpansie voor juist meer vrijwilligers in niet-religieuze organisaties. Immers, zou het aantal hoger opgeleiden sinds 1988 niet zijn ge-

stegen, dan zou het percentage vrijwilligers in niet-religieuze organisaties in 1989 weliswaar nog gelijk zijn, maar in 1996, 1998, 2004 en 2006 respectievelijk 3.4, 2.3, 4.7 en 3.9 procent lager zijn. Deze bevindingen ondersteunen hypothesen 3 en 4. Secularisatie heeft dus inderdaad een negatief effect en onderwijsexpansie een positief effect, maar deze effecten zijn zwak en laten onverlet dat tussen 1988 en 2006 het percentage vrijwilligers in niet-religieuze organisaties langzaam maar zeker afneemt.

Conclusie en discussie

In deze studie hebben we naar een antwoord gezocht op de volgende onderzoeksvraag: *Waarom heeft de voortdurende daling van de kerkelijke betrokkenheid onder de Nederlandse bevolking gedurende de laatste drie decennia vooralsnog niet geleid tot een evenredige daling van het relatieve aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties?* We hebben getracht deze vraag te beantwoorden door na te gaan of het verlies aan vrijwilligers voor niet-religieuze organisaties door de daling van de kerkelijke betrokkenheid in Nederland wellicht wordt gecompenseerd door onderwijsexpansie. Onze resultaten laten nu zien dat dit maar in zeer geringe mate het geval is. Allereerst is er geen sprake van de door ons veronderstelde gedragsverandering van specifieke bevolkingsgroepen. Zo blijkt dat regelmatige kerkgangers en hoger opgeleiden, tegen onze verwachting in, door de tijd niet meer maar juist minder vrijwilligerswerk zijn gaan verrichten.

Naast effecten van gedragsverandering hebben we ook gekeken naar effecten van veranderingen in de samenstelling van de Nederlandse bevolking. Dergelijke compositie-effecten doen zich weliswaar voor, maar ze zijn zeker niet sterk. De gestage afname door de tijd van het aantal regelmatige kerkgangers zorgt inderdaad voor een afname van het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties, terwijl de stijging van het aantal hoger opgeleiden juist meer vrijwilligers genereert. Daarbij is het positieve effect van onderwijsexpansie sterker dan het negatieve effect van ontkerkelijkking, maar ook weer niet sterk genoeg om de licht dalende trend in het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties een halt toe te roepen.

Bij deze resultaten moeten we echter wel twee kanttekeningen plaatsen. Zo hebben onze longitudinale data betrekking op een relatief korte periode, waarin de ontkerkelijkking reeds ver gevorderd is (Bernts et al. 2007; CBS 2009). Het is daarom niet uit te sluiten, dat de compositie-effecten sterker zullen zijn wanneer gebruik kan worden gemaakt van gegevens over een langere

periode, waarin het verloop van het proces van ontkerkelijking beter wordt weergegeven. De door ons gebruikte data van het onderzoek 'Culturele Veranderingen' van het SCP bevatten gegevens over de kerkelijke betrokkenheid van de Nederlandse bevolking vanaf 1975, maar vragen over vrijwilligerswerk zijn pas in 1988 in dit onderzoek meegenomen. Hierdoor konden we niet verder teruggaan in de tijd en is de door ons onderzochte periode relatief kort.

Een tweede kanttekening betreft het onderscheid tussen religieus en niet-religieus vrijwilligerswerk. Dit onderscheid, waarbij niet-religieus vrijwilligerswerk staat voor elke vorm van vrijwilligerswerk die niet wordt verricht voor een religieuze organisatie, is tamelijk grof. Het is echter de vraag of één specifieke factor, i.c. kerkelijke betrokkenheid, in gelijke mate van belang is voor uiteenlopende vormen van vrijwilligerswerk (Wilson 2000). Het is daarom niet ondenkbaar, dat het hanteren van een nader onderscheid tussen verschillende vormen van niet-religieus vrijwilligerswerk ook van invloed is op de door ons geconstateerde ontwikkelingen wat betreft de vrijwillige inzet onder kerkgangers en hoger opgeleiden alsmede op de door ons gevonden compositie-effecten. Kleine verschillen in de vraagstelling tussen de enquêtes maakten het echter onmogelijk om niet-religieus vrijwilligerswerk nader te specificeren. Ondanks deze kanttekeningen geven onze resultaten toch belangrijke trends weer aangaande de ontwikkeling van de Nederlandse *civil society*. We sluiten af met enkele reflecties over de betekenis van onze bevindingen voor de toekomst van de Nederlandse *civil society*.

Zo laten onze bevindingen allereerst zien, dat kerkelijke betrokkenheid nog steeds een belangrijke bron van sociaal kapitaal is. Ook al neemt tussen 1988 en 2006 het percentage regelmatige kerkgangers dat als vrijwilliger actief is met vijf procentpunten af, in 2006 is nog altijd 50 procent van de regelmatige kerkgangers als vrijwilliger actief in niet-religieuze organisaties. Een percentage dat nog meer gewicht krijgt als we bedenken dat van de niet-kerkgangers in 2006 'slechts' 34 procent als vrijwilliger actief is. Verder krijgen de percentages kerkse vrijwilligers ook meer gewicht wanneer we ze vergelijken met de percentages hoger opgeleiden die vrijwilligerswerk verrichten. In 1988 was het percentage kerkgangers dat vrijwilligerswerk verrichtte nagenoeg gelijk aan het percentage hoger opgeleide vrijwilligers, respectievelijk 55 en 54 procent, maar in 2006 was dit verschil gegroeid tot 7 procent met 50 procent kerkse vrijwilligers tegenover 43 procent hoger opgeleide vrijwilligers. Deze gegevens tonen weliswaar aan dat zowel onder regelmatige kerkgangers als onder hoger opgeleiden het relatieve aantal niet-religieuze vrijwilligers daalt, waardoor we zowel hypothese 1 als 2 moesten verwerpen, maar ze laten ook zien dat deze daling onder regelmatige kerkgangers beduidend lager

is. Onder regelmatige kerkgangers blijkt de maatschappelijke betrokkenheid door de tijd meer constant te zijn dan onder hoger opgeleiden. Overigens laat dit uiteraard onverlet, dat er in absolute zin meer hoger opgeleide dan kerkse vrijwilligers in niet-religieuze organisaties zijn.

Voor de toekomst van de *civil society* in Nederland voorspelt dit echter niet veel goeds. Zo neemt het aantal regelmatige kerkgangers niet alleen gestaag af, maar deze groep wordt ook ouder (Becker & De Hart 2006). Hierdoor zal het aantal regelmatige kerkgangers dat niet-religieus vrijwilligerswerk kan verrichten in de toekomst steeds kleiner worden, waardoor een klaarblijkelijk nog steeds belangrijke bron van sociaal kapitaal grotendeels opdroogt. Daar komt nog bij, zoals we hierboven al hebben gezegd, dat de maatschappelijke betrokkenheid onder kerkgangers weliswaar meer constant is dan onder hoger opgeleiden, maar desondanks toch ook licht daalt. Waarom dit zo is, weten we niet. Maar met een variant op onze eerste hypothese zouden we ook kunnen stellen, dat in tijden van ontkerkelijking en religieuze krimp de gerichtheid op het in stand houden van de eigen religieuze gemeenschap wellicht gaat prevaleren boven de inzet voor niet-religieuze organisaties. Of om dit in termen van Putnam (2000) te zeggen, in tijden van ontkerkelijking wint 'bonding' sociaal kapitaal het wellicht van 'bridging' sociaal kapitaal, hetgeen uiteindelijk ten koste kan gaan van de vrijwillige inzet van regelmatige kerkgangers voor niet-religieuze organisaties.

Het feit dat de maatschappelijke betrokkenheid onder regelmatige kerkgangers meer constant is dan onder hoger opgeleiden, wil echter niet zeggen dat de onderwijsexpansie niet ook van belang is voor de toekomst van de *civil society* in Nederland. Weliswaar zijn de door ons gevonden compositie-effecten zwak, dit neemt niet weg dat onderwijsexpansie de daling van het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties wel degelijk gedeeltelijk compenseert. Tevens blijkt dit positieve effect van onderwijsexpansie door de tijd steeds sterker te zijn dan het negatieve effect van secularisatie. Onderwijsexpansie lijkt daarmee toch een belangrijke factor voor de bestendiging van de *civil society*. Maar ook hier kunnen we de vraag stellen of dit een factor van blijvende betekenis is. Een vraag waarop zowel een negatief als een positief antwoord mogelijk is.

Het negatieve antwoord luidt, dat er grenzen zijn aan de onderwijsexpansie. Jongere geboortecohorten hebben steeds vaker hoger opgeleide ouders, hetgeen de opwaartse onderwijsmobiliteit vermindert. Er is hier sprake van een zeker plafondeffect, waardoor er in Nederland momenteel al sprake is van een neerwaartse onderwijsmobiliteit onder mannen met hoger opgeleide ouders (Herweijer 2010b). Het relatieve aantal hoger opgeleiden onder de

Nederlandse bevolking zal daarom niet verder toenemen en naar verwachting zelfs dalen. Dit houdt tevens in, dat ook de compenserende werking die onderwijsexpansie volgens onze bevindingen op de daling van het aantal vrijwilligers heeft gehad in de toekomst waarschijnlijk zal afnemen. Hierdoor ligt een verdere daling van het aantal vrijwilligers in niet-religieuze organisaties in het verschiet.

Het positieve antwoord luidt, dat door de onderwijsexpansie van de afgelopen decennia het algemene opleidingspeil onder de Nederlandse bevolking dusdanig is gestegen, dat hierdoor de vrijwillige inzet voor de samenleving tot een algemeen geaccepteerde norm is geworden en niet enkel meer een norm onder hoger opgeleiden is (Gesthuizen et al. 2008). Jongere geboortecohorten internaliseren zo als het ware automatisch pro-sociale waarden, omdat ze opgroeien in een hoogopgeleide, maatschappelijk context waarin de vrijwillige inzet voor de samenleving een belangrijke waarde is. Een dergelijke tijdens de formatieve jaren opgedane ervaring zou er dan toe kunnen leiden dat jongeren een blijvende sociale oriëntatie ontwikkelen (Vollebergh et al. 2001), waardoor zij als volwassenen een grotere bereidheid hebben om vrijwilligerswerk te verrichten ook al zijn zij zelf wellicht lager opgeleid. Indien de socialisatie van jongere geboortecohorten inderdaad dit effect heeft, hoeft een rem op de onderwijsexpansie niet noodzakelijk te leiden tot een daling van het aantal vrijwilligers.

Welke kant het in de toekomst opgaat met de Nederlandse civil society blijft een open vraag. Vooralnog blijven kerkelijke gemeenschappen belangrijke bronnen van sociaal kapitaal, maar het lijkt waarschijnlijk dat deze bronnen in de toekomst opdrogen. Het is daarom te hopen dat de onderwijsexpansie van de laatste decennia inderdaad heeft geleid tot een maatschappelijke context, waarin de vrijwillige inzet ten behoeve van de ander(en) als algemene norm is gaan gelden.

Noten

- 1 Er zijn nauwelijks artikelen voorhanden waarin een overzicht wordt gegeven van de verschillende determinanten van vrijwilligerswerk. Een uitzondering is het artikel van Wilson (2000), dat een uitgebreid overzicht biedt van veelal Amerikaans onderzoek naar vrijwilligerswerk verricht tot 1999.

Literatuur

- Becker, J. & J. de Hart, (2006),
Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie, Den Haag: SCP.
- Becker, P.E. & P. Dhingra (2001),
 Religious Involvement and Volunteering: Implications for Civil Society, in: *Sociology of Religion*, 62, 3, 315-335.
- Bekkers, R. (2004),
Giving and volunteering in the Netherlands: Sociological and psychological perspectives, Utrecht: Utrecht University.
- Bekkers, R. & T. Schuyt (2008),
 And who is your neighbor? Explaining denominational differences in charitable giving and volunteering in the Netherlands, in: *Review of Religious Research*, 50, 1, 74-96.
- Berger, I.E. (2006),
 The Influence of Religion on Philanthropy in Canada, in: *Voluntas*, 17, 115-132.
- Bernts, T., G. Dekker & J. de Hart (2007),
God in Nederland 1996-2006, Kampen: Ten Have.
- Bruce, S. (2003),
 The demise of Christianity in Britain, in: Davie, G., P. Heelas & L. Woodhead (eds). *Predicting religion. Christian, secular and alternative futures*, (Aldershot: Ashgate, 53-63.
- CBS (2009),
Religie aan het begin van de 21ste eeuw, Den Haag: CBS.
- Dekker, P. & A. van den Broek (2005),
 Involvement in Voluntary Associations in North America and Western Europe: Trends and Correlates 1981-2000, in: *Journal of Civil Society*, 1, 1, 45-59.
- Durkheim, E. (1984) [1902],
Erziehung, Moral und Gesellschaft, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Gesthuizen, M. (2006),
 How socially committed are the Dutch low-educated? Historical trends, life-course changes, and two explanations for educational differences, in: *European Sociological Review*, 22, 1, 91-105.
- Gesthuizen, M., T. van der Meer & P. Scheepers (2008),
 Education and dimensions of social capital: do educational effects differ due to educational expansion and social security?, in: *European Sociological Review*, 24, 5, 617-632.
- Gesthuizen, M. & P. Scheepers (2012),
 Educational Differences in Volunteering in Cross-National Perspective: Individual and Contextual Explanations, in: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 41, 1, 58-81.

- Glock, C.Y. & R. Stark, (1965),
Religion and Society in Tension, Chicago: Rand McNally.
- Graaf, N.D. de & M. te Grotenhuis (2008),
 Traditional Christian Belief and Belief in the Supernatural: Diverging Trends in the Netherlands Between 1979 and 2005?, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47, 4, 585-598.
- Grotenhuis, M. te, R. Eisinga & P. Scheepers (2004),
 The method of purging applied to repeated cross national data. Practical applications using logistic and linear regression analyses, in: *Quality and Quantity*, 38, 1-16.
- Hart, J. de (1999),
 Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal, in: Dekker, P. (red.). *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief*, Den Haag: SCP, 206-240.
- Herweijer, L. (2010a),
 Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, in: Broek, A. van den, R. Bronneman-Helmers & V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: Generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010*, Den Haag: SCP, 275-296.
- Herweijer, L. (2010b),
 Grenzen aan de opwaartse onderwijsmobiliteit? In: Broek, A. van den, R. Bronneman-Helmers & V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: Generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* Den Haag: SCP, 43-71.
- Hurrelmann, K. (2002),
Einführung in die Sozialisationstheorie, Weinheim/Basel: Beltz.
- Ingen, E. van & P. Dekker (2011),
 Changes in the Determinants of Volunteering: Participation and Time Investment between 1975 and 2005, in: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 40, 4, 682-702.
- Jackson, E.F., M.D. Bachmeier, J.R. Wood & E.A. Craft (1995),
 Volunteering and Charitable Giving: Do Religious and Associational Ties Promote Helping Behaviour?, in: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 24, 1, 59-78.
- Kelley, D.M. (1972),
Why conservative churches are growing. A study in sociology of religion, New York: Harper & Row.
- Park, J.Z. & C. Smith (2000),
 "To Whom Much Has Been Given...": Religious Capital and Community Voluntarism Among Churchgoing Protestants, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39, 3, 272-286.

- Perks, Th. & M. Haan (2011),
Youth Religious Involvement and Adult Community Participation: Do Levels of Youth Religious Involvement Matter?, in: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 40, 1, 107-129.
- Putnam, R.D. (2000),
Bowling Alone. The collapse and revival of American community, New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. & D.E. Campbell (2010),
American Grace. How Religion Divides and Unites Us, New York: Simon & Schuster.
- Reitsma, J. (2007),
Religiosity and Solidarity. Dimensions and relationships disentangled and tested, (PhD thesis Radboud University Nijmegen).
- Ruiter, S. & N.D. de Graaf (2006),
National Context, Religiosity, and Volunteering: Results from 53 Countries, in: *American Sociological Review*, 71, 191-210.
- Schuyt, Th., B. Gouwenberg & R. Bekkers (eds) (2011),
Giving in the Netherlands: Donations, Bequests, Sponsorship and Volunteering, Amsterdam: Reed Business.
- Smith, D.H. (1994),
Determinants of Voluntary Association Participation and Volunteering: A Literature Review, in: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 23, 243-263.
- Tienen, M. van, P. Scheepers, J. Reitsma & H. Schilderman (2011),
The Role of Religiosity for Formal and Informal Volunteering in the Netherlands, in: *Voluntas*, 22, 365-389.
- Vermeer, P. & J. Janssen (2011),
Belonging and Believing among Dutch Forty-Year –Olds: A Panel Study, in: *Journal of Empirical Theology*, 24, 1, 57-79.
- Vollebergh, W.A.M., J. Iedema & Q.A.W. Raaijmakers (2001),
Intergenerational Transmission and the Formation of Cultural Orientations in Adolescence and Young Adulthood, in: *Journal of Marriage and Family*, 63, 4, 1185-1198.
- Wiepking, P. & I. Maas (2009),
Resources That Make You Generous: Effects of Social and Human Resources on Charitable Giving, in: *Social Forces*, 87, 4, 1973-1995.
- Wilson, J. (2000),
Volunteering, in: *Annual Review of Sociology*, 26, 215-240.